Προλογικό σημείωμα

Με την έκδοση της παρούσας μελέτης, στο πλευρό της αντίστοιχης για την Ελληνική Κωμωδία, που εκδόθηκε πριν από δύο χρόνια στο πλαίσιο της ίδιας επιστημονικής σειράς, συμπληρώνεται ένα δίπτυχο, σχεδιασμένο να ερευνήσει σε κάποιο μεγαλύτερο βάθος ζητήματα του εγχώριου δραματολόγιου που δεν μπορούσαν παρά να εξεταστούν πολύ συνοπτικά μέσα στο σώμα της ευρύτερης ερευνητικής μου εργασίας για τα πρώτα στάδια της ανάπτυξης του επαγγελματικού θεάτρου στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, όταν άρχισαν να δημοσιεύονται από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, το 2002, τα πορίσματα του ερευνητικού προγράμματος που διευθύνω στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (*Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως: Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου...*, τόμος Α΄: *Ως φοίνιξ εκ της τέφρας του*, *1828-1875*) έγινε άμεσα αντιληπτό ότι η προσφορά των εγχώριων θεατρικών συγγραφέων θα έμενε τελικά κάπως αδικημένη, μέσα στο σύνολο της προσφοράς όλων των εργατών της σκηνής, αν η έκδοση δεν πλαισιωνόταν σύντομα από κάποιες μονογραφίες που θα εξέταζαν ενδελεχέστερα ορισμένες επιλεγμένες πτυχές της. Και καθώς η Κωμωδία και το Ιστορικό Δράμα αποτελούσαν τα δύο κύρια δραματικά είδη που καλλιεργήθηκαν στη χώρα στο 19ο και στον 20ό αιώνα, αναπόφευκτη εμφανιζόταν η επιλογή τους για να γίνουν αντικείμενο αυτόνομων μελετών που θα προσφέρονταν σαν ένα είδος συμπληρώματος της έκδοσης του 2002.

Η εντατική καλλιέργεια της Κωμωδίας στο εργαστήριο των εγχώριων δραματουργών δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ασυνήθιστο φαινόμενο, καθώς το είδος στάθηκε ιδιαίτερα δημοφιλές, σε όλες τις εποχές και σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη. Η φανατική προσήλωση όμως των Ελλήνων συγγραφέων στο Ιστορικό Δράμα δεν φαίνεται να έχει προηγούμενο ή παράλληλο στα χρονικά του παγκόσμιου θεάτρου. Στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, το ευρωπαϊκό κίνημα του Ρομαντισμού αφιερώθηκε με μαζικότητα στο Ιστορικό Δράμα, επιλέγοντας τις μορφές και τα θέματα των έργων του από το Μεσαίωνα κι από τη νεότερη εποχή, για να αντιταχθεί στη θεματική της ελληνορωμαϊκής μυθολογίας και ιστορίας που ασπάζονταν οι νεοκλασικιστές των προηγούμενων χρόνων. Ο μεγάλος Νορβηγός δραματουργός Ερρίκος Ίμπσεν άρχισε τη

σταδιοδρομία του, στα μέσα του 19ου αιώνα, καλλιεργώντας συστηματικά το Ιστορικό Δράμα, για να το εγκαταλείψει όμως δύο δεκαετίες αργότερα και να αφοσιωθεί στο σύγχρονο αστικό δράμα κοινωνικού και ψυχολογικού προβληματισμού, συμπαρασύροντας στην πορεία του αυτή και ολόκληρο λίγο πολύ το ευρωπαϊκό θέατρο. Οι Έλληνες θεατρικοί συγγραφείς, ωστόσο, όχι μόνον αρνήθηκαν να εγκαταλείψουν το Ιστορικό Δράμα του Ρομαντισμού στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, αλλά φρόντισαν και να μην αφήσουν στην άκρη τις μορφές και τα γεγονότα της προκλασικής και της κλασικής Αρχαιότητας. Αν σκεφτεί κανείς ότι στο Ιστορικό Δράμα αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της προσφοράς τους συγγραφείς των μέσων του 20ού αιώνα, σαν τον Νίκο Καζαντζάκη και τον Άγγελο Σικελιανό, τον Γιώργο Θεοτοκά και τον Βασίλη Ρώτα, τον Σπύρο Μελά και τον Δημήτρη Μπόγρη, τον Άγγελο Τερζάκη και τον Παντελή Πρεβελάκη, ότι με το Ιστορικό Δράμα πειραματίστηκαν καθιερωμένοι πεζογράφοι και ποιητές σαν τον Κοσμά Πολίτη και τον Κώστα Βάρναλη, ακόμη και διανοούμενοι με πολιτική κατά κύριο λόγο σταδιοδρομία, σαν τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και τον Λουκή Ακρίτα, αμέσως αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για ένα είδος που έδινε έκφραση σε κάποια από τα βαθύτερα και ισχυρότερα ρεύματα του εθνικού υποσυνείδητου κι ανταποκρινόταν σε κάποιες πολύ ζωτικές ανάγκες του τόπου.

Βασική θέση της παρούσας μελέτης αποτελεί η σύνδεση του Ιστορικού Δράματος με τη διαδικασία σφυρηλάτησης της εγχώριας εθνικής ταυτότητας, η αναγνώριση της αποφασιστικής συμβολής του στη διάπλαση της συλλογικής συνείδησης των κατοίκων του νοτιότερου άκρου της Βαλκανικής χερσονήσου, στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης. Αν η Κωμωδία συγκεφαλαιώνει σε τόνους ιλαρούς τη μεγάλη περιπέτεια του σταδιακού εξευρωπαϊσμού των εγχώριων ηθών, ύστερα από την ίδρυση του πρώτου δυτικότροπου κρατιδίου της χερσονήσου, το Ιστορικό Δράμα παρακολουθεί βήμα προς βήμα και σχολιάζει την πορεία της συνειδησιακής μετάλλαξης των Γραικορωμαίων παλιότερων υπηκόων του σουλτάνου σε Έλληνες και σε Ευρωπαίους. Πρόκειται για μια μετάλλαξη που εγκαινιάζεται πολύ πιο καθυστερημένα από ό,τι ισχυρίζεται η επίσημη εκδοχή των ιστορικών γεγονότων και ολοκληρώνεται μόλις στις μέρες μας — αν βέβαια έχουμε το δικαίωμα να πιστεύουμε ότι έχει ολοκληρωθεί. Στο ξεκίνημα της όλης διαδικασίας βρίσκεται η ανάδυση του πρωτορομαντικού κινήματος του ευρωπαϊκού Εθνικισμού, στις δεκαετίες που προηγούνται και έπονται της Γαλλικής Επανάστασης, βρίσκεται η ανακάλυψη της ιδέας του έθνους, ως αυτόνομης κοινότητας με μοναδικά χαρακτηριστικά, διαμορφωμένα από την ιδιαίτερη εθνική ιστορία, τη γλώσσα και τη λαϊκή παράδοση κάθε λαού. Η ενθουσιώδης υιοθέτηση των απόψεων του Εθνικισμού από τους κύκλους των διανοούμενων και εμπορευόμενων Γραικών στις μεγαλουπόλεις της Δύσης συνέπεσε χρονολογικά με την κάπως καθυστερη-

μένη υιοθέτηση, από τους ίδιους κύκλους, των αρχών και των διακηρύξεων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Και δημιούργησε την παράξενη —σχεδόν αφύσικη, θα μπορούσε να πει κανείς— διαπλοκή Διαφωτισμού και Εθνικισμού που θα πλαισιώσει την εγχώρια Επανάσταση και θα βάλει τις βάσεις όλων των κατοπινών εξελίξεων στο δημόσιο βίο του νεοσύστατου ανεξάρτητου βασιλείου.

Δημιουργημένο ταυτόχρονα με την ιστορική συνείδηση του αρτιγέννητου «ελληνικού έθνους», το εγχώριο Ιστορικό Δράμα παρακολουθεί και καταγράφει, από εκεί και πέρα, όλες τις διορθωτικές κινήσεις που κρίνονται σκόπιμες στην πορεία για την εκπλήρωση του «προορισμού» και της «αποστολής» του έθνους αυτού, σύμφωνα με τη συλλογιστική του πρώιμου Ρομαντισμού. Παρακολουθεί τις αυξομειώσεις των αντιευρωπαϊκών και φιλοευρωπαϊκών ρευμάτων στη χώρα, τις προσπάθειες σύνθεσης της χριστιανικής και της αρχαίας ελληνικής παράδοσης, την όψιμη και δισταχτική αρχικά ενσωμάτωση του λαϊκού πολιτισμού στην εθνική παιδεία, την όψιμη και δισταχτική ένταξη των γυναικών στο σώμα των πολιτών, την αδιέξοδη ταλάντευση των λογίων ανάμεσα σε κάποιες μορφές αρχαΐζουσας και στη σύγχρονη γλώσσα... Πόσο ρευστή κι αδιαμόρφωτη έμεινε η εγχώρια εθνική ταυτότητα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα γίνεται εύκολα αντιληπτό, αν παρακολουθήσει κανείς τη σταδιοδρομία του Γιώργου Θεοτοκά, του δημιουργού ενός μεγάλου αριθμού ιστορικών δραμάτων στις δεκαετίες του 1940 και του 1950. Ο Θεοτοκάς ξεκίνησε την πορεία του το 1929 ως πολίτης της Ευρώπης και αρνητής της λαϊκής παράδοσης, για να ανακαλύψει την ελληνικότητά του στα χρόνια της Κατοχής, μέσα από την ολόψυχη ταύτισή του με τον Μακρυγιάννη και τον Καραγκιόζη, και για να τελειώσει τις μέρες του, στη δεκαετία του 1960, νοσταλγός του Ησυχασμού και της γενικότερης μοναστικής πειθαρχίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Πόσο αμφίβολη παραμένει η παγίωση της εθνικής συνείδησης, ως τις μέρες μας, γίνεται φανερό από τις σύγχρονες από άμβωνος επιθέσεις υψηλόβαθμων κληρικών ενάντια στους «οπαδούς του Διαφωτισμού», καθώς και από τις «λαοσυνάξεις» που οργανώθηκαν από τους ίδιους ιεράρχες για να κατοχυρωθεί επίσημα το Ορθόδοξο δόγμα ως οργανικό τμήμα της ταυτότητας των πολιτών της χώρας. Η συνειδητοποίηση ακριβώς αυτής της επιβίωσης των προβληματισμών του 19ου αιώνα στον 20ό, η διαπίστωση ότι η πορεία του Ιστορικού Δράματος από το 1813 ως το 1990 αποτελεί αρραγή ενότητα, με έπεισε να αναθεωρήσω τα αρχικά μου σχέδια και να μη σταματήσω την έρευνα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αφού η τοποθέτηση μιας τόσο αποφασιστικής τομής στο σημείο μετάβασης του είδους από την καθαρεύουσα στη δημοτική γλώσσα θα άφηνε τελικά την ιστορία ανολοκλήρωτη και το νόημά της συγκεχυμένο.

Η επέκταση βέβαια της ιστορικής έρευνας σε τόσο πρόσφατες εποχές εμπεριέχει κινδύνους που δεν επιτρέπεται να παραβλέπονται. Η έλλειψη της προοπτικής, της μακροσκοπικής θεώρησης που μπορεί να εξασφαλίσει στον

παρατηρητή μόνον η απόσταση, είναι στις περιπτώσεις αυτές ένα πολύ σοβαρό μειονέκτημα. Για να μην αναφερθούμε στους κινδύνους που διατρέχει κανείς να εμπλακεί στις ιδεολογικές διενέξεις αντιμαχόμενων σύγχρονων φατριών, αποφασισμένων να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους απέναντι στις αδιευκρίνιστες προθέσεις και στις ύποπτες δήθεν κινήσεις κάθε αμέριμνου περαστικού. Όταν καταπιάνεσαι με ιστορικά φαινόμενα που βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη, αυτές οι ίδιες οι λέξεις παρουσιάζουν παγίδες, ακόμη και οι όροι μπορούν να ναρκοθετήσουν την ερευνητική σου πορεία, καθώς εμφανίζονται φορτισμένοι με συγκινησιακό περιεχόμενο που μπορεί να διαφέρει από αναγνώστη σε αναγνώστη, ανάλογα με τους προσανατολισμούς του και την παραταξιακή του στράτευση. Οι κίνδυνοι αυτοί όμως δεν έχουν να κάνουν μόνο με τη μελέτη της περιόδου της Γερμανικής Κατοχής και του Εμφυλίου πολέμου. Καλύπτουν ολόκληρη την πορεία του ελληνικού έθνους, αφού το ιστορικό υλικό των τελευταίων διακοσίων ή και τριακοσίων ακόμη χρόνων παραμένει ως σήμερα άκρως ιδεολογικοποιημένο και συγκινησιακά φορτισμένο. Ο καυγάς των σύγχρονων ρασοφόρων με το Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση, όπως έχουμε πει, αποδείχνει του λόγου το αληθές. Σημερινοί εγχώριοι οπαδοί του Διαφωτισμού, εξάλλου, έχουν ελέγξει φιλικά στο παρελθόν κάποιες εργασίες μου, επειδή, κατά την άποψη του κόμματός τους, δεν περιβάλλουν με την απαιτούμενη ευλάβεια τα ονόματα του Βολταίρου και του Μολιέρου. Όπως με έχουν καταγγείλει, από την άλλη πλευρά, και κάποιοι οπαδοί της Γερμανικής Σχολής, επειδή, κατά την αντίληψή τους, δεν έχω δείξει τον προσήκοντα σεβασμό απέναντι στο μεγάλο γερμανοθρεμμένο κίνημα του Ρομαντισμού. Όσο παρήγορο κι αν εμφανίζεται τη στιγμή αυτή το γεγονός ότι, στη μικρή μας πατρίδα, ο Μολιέρος κι ο Γκαίτε διαθέτουν προστάτες ικανούς να υπερασπιστούν με αυταπάρνηση την τιμή τους, όταν βρίσκεται σε θανάσιμο κίνδυνο, η όλη συζήτηση δεν κάνει άλλο από το να επιβεβαιώνει την έλλειψη ψυχραιμίας κατά την ανάγνωση κειμένων που ερευνούν το υλικό του παρελθόντος, υλικό μάλιστα απομακρυσμένο από τον αναγνώστη ακόμη και σε αρκετών εκατονταετιών απόσταση. Ο συγκινησιακά φορτισμένος αναγνώστης ανακαλύπτει έπαινο και ψόγο εκεί που δεν υπάρχει άλλο, παρά μια σοβαρή φιλοπερίεργη διάθεση, μια επιθυμία κατανόησης και κωδικοποίησης των ιστορικών φαινομένων με το ανεπαρκές ίσως, αλλά αναντικατάστατο, όργανο του ανθρώπινου νου.

Όλα αυτά τα γράφω, γιατί έχω την υποψία ότι η συχνή χρήση του όρου «εθνικισμός», στις σελίδες που ακολουθούν, θα δημιουργήσει καινούριες παρεξηγήσεις, που θα εμποδίσουν ορισμένους αναγνώστες να παρακολουθήσουν την επιχειρηματολογία και τα συμπεράσματα της μελέτης. Το πρόβλημα σίγουρα δεν είναι χωρίς βάση. Ο όρος χρησιμοποιείται στα μέσα ενημέρωσης, σχεδόν καθημερινά, για να καταδικαστούν οι πολεμικές συγκρούσεις κι οι σφαγές στο Κόσσοβο και στη Βοσνία, για να καταγγελθεί ένα μεγάλο

πλήθος φαινομένων φυλετικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής μισαλλοδοξίας και εμπάθειας. Κι η ανθρωπότητα δυσκολεύεται πολύ να ξεχάσει τις θηριωδίες που έχουν διαπραχτεί σχετικά πρόσφατα, στο όνομα του Εθνικισμού, από τους οπαδούς ενός Αδόλφου Χίτλερ ή ενός στρατηγού Φράνκο. Ο όρος θα μείνει ενδεχομένως για μεγάλο διάστημα εγκλωβισμένος στους παραπάνω εφιαλτικούς συνειρμούς και θα οδηγεί στην απελπισία τους μελετητές που επιθυμούν να ερευνήσουν νηφάλια τις ιδέες του Τζιανμπαττίστα Βίκο και του Γιόχαν Γκότφρηντ Χέρντερ στο 18ο αιώνα, τα πρώτα στάδια της διάδοσής τους και τη συνακόλουθη ίδρυση των πρώτων εθνικών κρατών στην Ευρώπη του 19ου αιώνα — ένα από τα οποία υπήρξε, σε πολύ πρώιμο στάδιο, και εκείνο της Ελλάδας. Ο Εθνικισμός είναι ένα από τα σημαντικότερα ιστορικά φαινόμενα τού μετά τη Γαλλική Επανάσταση κόσμου, επομένως είναι απαραίτητο να βρεθεί τρόπος να μελετηθεί επιστημονικά, χωρίς να συγχέεται με τις εκδηλώσεις σοβινισμού που κατάληξαν να του δώσουν το σύγχρονο κακό του όνομα. Απαραίτητο είναι επίσης και να μη συγχέεται με τον πατριωτισμό, ο οποίος υπήρχε στον πλανήτη, πολύ πριν κάνει την εμφάνισή του το νεοτερικό αυτό κίνημα. Το ευτύχημα είναι ότι, στις τελευταίες δεκαετίες, ένας αξιόλογος αριθμός ερευνητών που προέρχονται από διαφορετικούς κλάδους, από τις ιστορικές αλλά και τις κοινωνικές επιστήμες, έχουν στρέψει την προσοχή τους στο τόσο αξιομελέτητο αυτό φαινόμενο και προσπαθούν να το κατανοήσουν χωρίς φόβο και πάθος. Στην προσπάθεια δεν έχει μείνει αμέτοχη και η ελληνική επιστημονική κοινότητα, αν και είναι βέβαιο ότι οι επόμενες γενιές θα δείξουν ακόμη μεγαλύτερο ζήλο και θα παρουσιάσουν ακόμη πιο αξιόλογα αποτελέσματα.

Η παρούσα μελέτη ολοκληρώνεται με ένα εκτενές παράρτημα, που επιχειρεί να περιγράψει αναλυτικά όλα τα εγχώρια ιστορικά δράματα που έχουν εξεταστεί στο πλαίσιο της προετοιμασίας της. Ο αδελφός τόμος της Κωμωδίας είχε περιοριστεί στην απλή βιβλιογραφική στοιχειοθέτηση του υλικού του και δεν είχε θεωρήσει αναγκαία τη διεξοδική περιγραφή κάθε λήμματος, επειδή κρίθηκε ότι τα έργα που τον απασχολούσαν είναι λιγότερο άγνωστα και δυσπρόσιτα στον αναγνώστη. Οι αναγνώστες που θα δυσκολευτούν σε ορισμένα σημεία να παρακολουθήσουν την επιχειρηματολογία του μελετητή, επειδή δεν γνωρίζουν τα έργα στα οποία αναφέρεται, έχουν τώρα τη δυνατότητα να προστρέξουν στο παράρτημα, για να αντλήσουν περισσότερες πληροφορίες, πριν πάρουν την απόφαση να αναζητήσουν και να μελετήσουν τα ίδια τα κείμενα. Οι πληροφορίες που παρέχονται έχουν να κάνουν με τη μορφή και το περιεχόμενο κάθε έργου και περιλαμβάνουν περίληψη της πλοκής, καθώς και ορισμένες παρατηρήσεις ή σχόλια προσωπικότερου κατανάγκην χαρακτήρα. Ο κατάλογος σίγουρα δεν είναι εξαντλητικός και δεν έχει τη φιλοδοξία να θεωρηθεί ως η τελειωτική βιβλιογραφική τεκμηρίωση του δραματικού αυτού εί-

δους. Επιτυχία θα θεωρηθεί, αν αποτελέσει πρόκληση στους νεότερους ερευνητές να καταπιαστούν οι ίδιοι με τη σύνταξη μιας εξαντλητικότερης βιβλιογραφίας — αν θεωρηθεί γενικά ένα ενθαρρυντικό ξεκίνημα για τη συστηματικότερη κωδικοποίηση του υλικού στο μέλλον. Η σειρά των λημμάτων είναι εδώ ιστορική, με βάση τη χρονολογία της πρώτης εμφάνισης του έργου στο δημόσιο βίο της χώρας, είτε αυτή έγινε μέσω της έκδοσης, είτε μέσω σκηνικής ερμηνείας ή συμμετοχής σε κάποιον από τους ποιητικούς και δραματικούς διαγωνισμούς. Τα αλφαβητικά ευρετήρια στο τέλος του τόμου βοηθούν τον αναγνώστη να βρει κάποιο έργο που τον ενδιαφέρει, ακόμη κι αν δεν γνωρίζει τη χρονολογία της πρώτης του δημοσιοποίησης.

Για την προσέγγιση και μελέτη του παραπάνω ογκώδους υλικού οφείλω ευχαριστίες σε όχι λίγα ιδρύματα και σε περισσότερους ανθρώπους από αυτούς που είναι εύκολο να κατονομάσω εδώ. Το κύριο μέρος της ευγνωμοσύνης μου ανήκει βέβαια στη βιβλιοθήκη του Θεατρικού Μουσείου της Αθήνας, στην κιβωτό αυτή της ιστορίας του θεάτρου μας, και στον φίλο πρόεδρο του Δ.Σ. του οργανισμού Κώστα Γεωργουσόπουλο, έναν άνθρωπο που είναι σε θέση να κατανοήσει περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον προκάτοχό του τις ανάγκες της έρευνας. Θερμές ευχαριστίες ανήκουν επίσης στον πρόεδρο του Δ.Σ. του Ε.Λ.Ι.Α. Μάνο Χαριτάτο και στα στελέχη της βιβλιοθήκης και του αρχείου του, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και στη Γεννάδειο, στη βιβλιοθήκη του συλλόγου Παρνασσός, όπως φυσικά και σε όλα τα στελέχη της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης, η συμπαράσταση των οποίων είναι πάντα γενναιόδωρη σε συγκινητικό σημείο. Η εργασία θα ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί, χωρίς την πολυετή στήριξη δύο αρχαίων φίλων, της Ξανθής Ζαχαριάδου και του Κωστή Στάβαρη, για τους οποίους δυσκολεύομαι να βρω λόγια να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ιστοριοκρατική θεμελίωση της εγχώριας εθνικής ταυτότητας

Με κίνδυνο να δημιουργηθεί στον αναγνώστη η εντύπωση ότι αναμασούμε ακόμη μια φορά εδώ ζητήματα γνωστά και πολυσυζητημένα, θα ξεκινήσουμε την παρούσα αναδρομή στα εγχώρια ιστορικά δράματα των δύο τελευταίων αιώνων, τονίζοντας με ιδιαίτερη έμφαση το χαρακτήρα μιας νέας αρχής που είχαν λάβει στη συνείδηση του εγχώριου κοινού, στις λίγες δεκαετίες που μεσολαβούν ανάμεσα στη Γαλλική Επανάσταση και στον αγώνα της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, η μελέτη της Ιστορίας, από τη μια μεριά, και η ενασχόληση με την τέχνη του θεάτρου, από την άλλη. Κρίνεται απαραίτητο δηλαδή, πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του ιδιαίτερου ρόλου που θα κληθεί να παίξει το Ιστορικό Δράμα στη σφυρηλάτηση της εγχώριας συλλογικής ταυτότητας, να τοποθετήσουμε ξεκάθαρα την όλη κίνηση στο πλαίσιο της μεγάλης εκείνης μορφωτικής επανάστασης που έμελλε να γίνει αντικείμενο μελέτης ύστερα από κάποιες δεκαετίες με την κωδική ονομασία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κρίνεται αναγκαίο να υπενθυμίσουμε ότι η τέχνη του θεάτρου, έτσι που τη γνωρίζουμε κι έτσι που την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, μεταφέρθηκε στο νότιο άκρο της Βαλκανικής χερσονήσου ως οργανικό τμήμα των μέτρων εκσυγχρονισμού κι εξευρωπαϊσμού που εισηγήθηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα η διαρκώς διευρυνόμενη εκείνη μερίδα των εγχώριων λογίων που επιδίωκαν την απόσπαση της παιδείας των ομογενών τους από τη σφαίρα επιρροής της θεοκρατικής εκκλησιαστικής παράδοσης και τη σύνδεσή της με την ανθρωπιστική παράδοση τού μετά την Αναγέννηση ευρωπαϊκού ορθολογισμού.

Όπως καλά γνωρίζουμε, αυτό με κανέναν τρόπο δε σημαίνει πως δεν υπήρχε άξια λόγου δραματική παραγωγή στην περιοχή του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους στους πριν από την εθνεγερσία αιώνες. Σημαίνει απλώς ότι είχε αναπτυχθεί με όρους εντελώς διαφορετικούς από τους νεότερους, ότι ικανοποιούσε διαφορετικές ανάγκες και χρησιμοποιούσε διαφορετικά μέσα. Ότι, παρά τις αναμφισβήτητες και στη δική της περίπτωση ευρωπαϊκές καταβολές, εκπρο-

σωπούσε τους περιορισμένους ορίζοντες των τοπικών κοινοτήτων ενός χαλαρά συναρτημένου, ακόμη και από τα πριν την Άλωση χρόνια, ελληνόφωνου κόσμου. Ότι καθρέφτιζε τις αξίες και τις νοοτροπίες του κόσμου αυτού, ακόμη κι όταν κατόρθωνε να αφομοιώσει με τον πιο δυναμικό τρόπο κάποια θεατρικά επιτεύγματα της Δύσης. Ακόμη κι όταν κατόρθωνε να ανταποκριθεί με αξιοθαύμαστη δημιουργικότητα στα ερεθίσματα που έφταναν από τα πέρα από την Αδριατική κέντρα παιδείας και πολιτισμού. Το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα του Κρητικού, του Επτανησιακού και του Φαναριώτικου θεάτρου του 17ου και του 18ου αιώνα, καθώς και η χειρόγραφη κατά κύριο λόγο διακίνηση των έργων τους, δεν αποτελούν τυχαία και χωρίς ιδιαίτερη σημασία χαρακτηριστικά, αλλά καθορίζουν την ίδια την ταυτότητα της όλης αυτής παραγωγής. Αποτελούν στοιχεία του γενετικού της κώδικα και προσδιορίζουν απολύτως την ακαταλληλότητά της να επιβιώσει, σαν παράδοση και σαν επιρροή, στη νέα εποχή που εγκαινίασε το κίνημα του Διαφωτισμού. Απλούστατα, οι συγγραφείς και μεταφραστές που ανάλαβαν να καλλιεργήσουν το δράμα στην ελληνική γλώσσα, κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν τη Γαλλική Επανάσταση, εργάζονταν στο πλαίσιο μιας νέας συλλογικής ταυτότητας των ομογενών τους και φιλοδοξούσαν ακριβώς να βάλουν τα κείμενά τους στην υπηρεσία της σφυρηλάτησης και διάδοσης της νέας αυτής ταυτότητας. Η συστηματική πλέον έντυπη διακίνηση των έργων τους μαρτυρά την πεποίθησή τους ότι το κοινό τους είχε μια πλατιά υπερτοπική διάχυση, απλωνόταν απ' τη Σμύρνη και τις Κυδωνίες ως τη Βιέννη και το Λιβόρνο, απ' την Κέρκυρα και τα Γιάννενα ως το Βουκουρέστι και την Οδησσό... Ο μαχητικός αποκλεισμός των τοπικών γλωσσικών ιδιωμάτων κι η αναζήτηση μιας κοινής ελληνικής γλώσσας φανερώνει την ανάδυση μιας νέας αντίληψης του συγγραφέα, μιας πεποίθησης ότι συμπατριώτες του δεν θεωρούνται πλέον μόνον οι άμεσοι συντοπίτες του, αλλά όλα ανεξαιρέτως τα μέλη μιας αρτισύστατης νοερής κοινότητας, εκείνης του νέου ελληνικού έθνους. Το μεγάλο πρωτορομαντικό κίνημα του εθνικισμού έχει αρχίσει ήδη να διαδίδεται με την ορμητικότητα πυρκαγιάς από το κέντρο προς τις περιφερειακότερες περιοχές της ευρωπαϊκής ηπείρου και η έννοια της πατρίδας αποκτά τώρα όχι μόνο γεωγραφική αλλά κυρίως ιδεολογική υπόσταση.

Στο σημείο αυτό θα χρειαστεί να κάνουμε, με όσο γίνεται μεγαλύτερη συντομία, κάποιες απαραίτητες διευκρινίσεις, για να αποτρέψουμε ορισμένες παρεξηγήσεις που δε στάθηκε δυνατό να αποφύγουμε στο παρελθόν. Έχω και σε παλαιότερα δημοσιεύματά μου υποστηρίξει ότι η αβασάνιστη χρήση του όρου Διαφωτισμός, στη μελέτη της μεγάλης μορφωτικής επανάστασης που σάρωσε τις ελληνόφωνες κοινότητες των τελευταίων δεκαετιών του 18ου και των πρώτων του 19ου αιώνα στη Δύση και στην Ανατολή, μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να μας παρασύρει σε επικίνδυνες παραναγνώσεις του φαινομένου, καθώς τείνει να το ταυτίσει απολύτως στη συνείδησή μας με το ομώνυμο μη-

τρικό του ευρωπαϊκό κίνημα των προηγούμενων πενήντα χρόνων.[1] Αν επιθυμούμε επομένως να αποφύγουμε τις παραναγνώσεις αυτές, είναι σκόπιμο να κρατούμε σε μόνιμη βάση την προσοχή μας στραμμένη στις πολλές και ουσιώδεις διαφορές που διακρίνουν τα δύο παραπάνω κινήματα. Απόρροια της εδραίωσης της οικονομικής κυριαρχίας της ευρωπαϊκής αστικής τάξης και όργανο της διεκδίκησης από αυτήν ενός ανάλογου μεριδίου της πολιτικής εξουσίας, ο Διαφωτισμός απέβλεπε στη Δύση στην επέκταση και διάδοση της κατακτημένης ήδη από τις προηγούμενες εκατονταετίες ορθολογικής κι επιστημονικής παιδείας, για την υπονόμευση των ξεπερασμένων πολιτικών θεσμών της πατροπαράδοτης αριστοκρατικής τάξης πραγμάτων. Η εμπορική ωστόσο τάξη των φωτισμένων Γραικών, που φιλοδοξούσε να βαδίσει στα χνάρια των Εγκυκλοπαιδιστών της παριζιάνικης πρωτοπορίας, είχε ένα απείρως δυσκολότερο έργο στην Ανατολή, καθώς δεν αναλάμβανε απλώς να εκλαϊκεύσει και να διαδώσει σε όσο γίνεται ευρύτερα στρώματα την ορθολογική παιδεία, αλλά έπρεπε ταυτόχρονα να εισαγάγει εκεί για πρώτη φορά τις θεμελιώδεις αρχές της. Έπρεπε, με άλλα λόγια, να συλλαβίσει εκεί τα πρωταρχικά στάδια της ανάπτυξής της, με τον τρόπο που τα είχαν αυτοσχεδιάσει ψηλαφιστά στη Δύση οι ουμανιστές των χρόνων της Αναγέννησης.

Το ηλιοκεντρικό σύστημα του Κοπέρνικου, για να φέρουμε ένα ακραίο παράδειγμα, είχε ενσωματωθεί στην Κοσμολογία της ευρωπαϊκής εκπαίδευσης, μέσα από τις διαδοχικές επιστημονικές ανακαλύψεις ενός Γαλιλαίου, ενός Κέπλερ κι ενός Νεύτωνα, και αποτελούσε, ύστερα από διακοσίων τουλάχιστο χρόνων διεργασίες, μια από τις αδιαμφισβήτητες κι εντελώς αυτονόητες βάσεις της. Σε κάποια επίσημα ελληνικά σχολεία ωστόσο αμφισβητούνταν έντονα ως τις αρχές του 19ου αιώνα κι ήταν απαραίτητο να πληροφορηθούν αρχικά οι νεαροί μαθητές την ύπαρξη της μη Βιβλικής αυτής αντίληψης του κόσμου και να πεισθούν ότι η γη πραγματικά γυρίζει γύρω από τον ήλιο κι όχι ο ήλιος γύρω από τη γη, πριν αρχίσουν να αναλογίζονται τις ενδεχόμενες φιλοσοφικές και άλλες προεκτάσεις της.[2] Μέσα στα τριάντα χρόνια που μεσολα-

---

1 Βλ. Θ. Χατζηπανταζής, «Ο ιδιόμορφος χαρακτήρας του Διαφωτισμού στο ελληνικό θέατρο», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου: Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17ο στον 20ό αιώνα*, Αθήνα: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, Εκδόσεις Ergo, 2002, σσ. 81-88.

2 Το 1797, δεκαέξι ολόκληρα χρόνια ύστερα από την ανακάλυψη του πλανήτη Ουρανού από τον Χέρσελ, ο καθηγητής της Πατριαρχικής Ακαδημίας της Κωνσταντινούπολης Σέργιος Μακραίος εκδίδει στη Βιέννη σύγγραμμα διδασκαλίας του αρχαίου γεωκεντρικού Πτολεμαϊκού συστήματος με τίτλο *Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου.* Αλλά και κατά την έναρξη του 19ου αιώνα, άλλη μια δεκαετία αργότερα, το 1806, η διένεξη δεν παρουσιάζει σημεία υποχώρησης, καθώς ακούμε τον ανώνυμο συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρ-*

βούν ανάμεσα στη Γαλλική Επανάσταση και στον εγχώριο αγώνα της ανεξαρτησίας, οι ελληνόφωνες κοινότητες της Ανατολής καλούνταν να αφομοιώσουν βιαστικά ολόκληρη την ευρωπαϊκή πνευματική πορεία των τελευταίων τριακοσίων χρόνων. Καλούνταν να ανακαλύψουν τον Ουμανισμό της Αναγέννησης και την ανάδυση της «διαμαρτυρόμενης» ατομικής συνείδησης στη μεταρρυθμιστική διδασκαλία του Λούθηρου, την Επιστημονική Επανάσταση και τον άτεγκτο καρτεσιανό ορθολογισμό των χρόνων του Μπαρόκ, ταυτόχρονα με την απροσχημάτιστη αισθηματολογία και τον αντιφορμαλισμό του αντίρροπου ευρωπαϊκού κινήματος του Διαφωτισμού... Θέση και αντίθεση, λόγος και αντίλογος, ιδεολογικές κι επιστημονικές επαναστάσεις κι αντεπαναστάσεις τριών περίπου αιώνων, αναζητούσαν όρους συμβιβασμού και συνύπαρξης στην αναθεωρητική παιδεία των Βαλκάνιων εραστών του νεοτερικού πολιτισμού, κατά τους ταραγμένους και γεμάτους σύγχυση χρόνους των Ναπολεόντειων πολέμων. «Ο μεσαίωνας φτάνει στην Ελλάδα ως το 19ο αιώνα», λέει επιγραμματικά ο Γιώργος Βελουδής, μιλώντας για τον τρόπο με τον οποίον γινόταν αντιληπτή εδώ η νέα επιστημονική έννοια της ιστοριογραφίας.[3]

Εξίσου σημαντικές, αν όχι σημαντικότερες, διαφορές θα ανακαλύψουμε επίσης ανάμεσα στους *στόχους* των διαφωτιστών της Δύσης και των διαφωτιστών της Ανατολής. Η ευρωπαϊκή μορφωτική επανάσταση του 18ου αιώνα είχε, όπως έχουμε πει, ξεκάθαρο ταξικό χαρακτήρα, εκείνη των Ρωμιών είχε εθνικό. Και η κεφαλαιώδης αυτή διάσταση δεν οφειλόταν μόνο στο διαφορετικό πολιτικό καθεστώς μέσα στο οποίο λειτουργούσαν οι οπαδοί των δύο κινήσεων. Οφειλόταν και στη χρονική απόσταση που τις χώριζε. Συγκεκριμένα, στα τριάντα ή πενήντα χρόνια που χωρίζουν το Βαλκανικό Διαφωτισμό από τον Ευρωπαϊκό (οι μετρήσεις μπορούν να διαφέρουν, ανάλογα με την οπτική γωνία του παρατηρητή) είχαν εμφανιστεί κι αναπτυχτεί στη Δύση κάποια νέα —αντίρροπα ή συμπληρωματικά προς το Διαφωτισμό— ιδεολογικά ρεύματα, που ήταν μοιραίο να επηρεάσουν τη σκέψη των νεοφώτιστων ορθολογιστών της Ανατολής και να την οδηγήσουν προς κατευθύνσεις άγνωστες στους πλέον ορθόδοξους κύκλους των δασκάλων τους. Στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα και στις πρώτες του 19ου, είχε πλέον αρχίσει να διαδίδεται ευρύτερα και να ριζώνει το κίνημα του Εθνικισμού, που, βασισμένο στη διδασκαλία στοχαστών σαν τον Τζιανμπαττίστα Βίκο και τον Γιόχαν Γκότφρηντ Χέρ-

---

χίας να διαμαρτύρεται με αγανάκτηση, επειδή οι μαθητές της σχολής της Πάτμου, κατά τη διάρκεια της δεκαεξάχρονης εκεί φοίτησής τους, δεν διδάσκονται τους εξαρτημένους από την κίνηση της γης μηχανισμούς της έκλειψης της σελήνης. (Βλ. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, φιλολογική απομνημείωση Γ. Βαλέτας, Αθήνα, Εκδόσεις Πηγής, 1948-1949, σ. 208).

3 Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, 1982, σ. 12.

ντερ —ανθρώπων που οι μελετητές του 20ού αιώνα θα τοποθετήσουν στο στρατόπεδο των συνειδητών πολέμιων του Διαφωτισμού— έμελλε να κυριαρχήσει στα πρώτα βήματα του αναδυόμενου Ρομαντισμού και να αποτελέσει καθοριστικό του στοιχείο.[4] Ο Εθνικισμός ανταποκρινόταν στις ανάγκες και υπηρετούσε τους πολιτικούς στόχους των Ρωμιών πολύ πιο άμεσα απ' ό,τι θα μπορούσαν να τους υπηρετήσουν οι διεθνιστικές αξίες κι οι οικουμενικές αρχές των Γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών. Πολύ πιο άμεσα απ' ό,τι θα μπορούσε να τους υπηρετήσει, ας πούμε, η μαχητική ανεξιθρησκία κι η φυλετική ανεκτικότητα ενός Βολταίρου ή ενός Λέσσινγκ. Αγκαλιάστηκε λοιπόν αυθόρμητα και με ασυγκράτητο πάθος από τους Βαλκάνιους διαφωτιστές, χωρίς να γίνει, σε μια πρώτη φάση, αντιληπτό ότι αντιστρατευόταν τις ίδιες τις βάσεις των περιπόθητων ευρωπαϊκών «φώτων». Παγιδευμένοι για ένα διάστημα ανάμεσα σε αντίρροπα ρεύματα της διαρκώς εξελισσόμενης και μεταλλασσόμενης ευρωπαϊκής σκέψης, οι λόγιοι του Γένους των νέων Ελλήνων μετεωρίζονταν ανήμποροι να προτείνουν μια πειστική σύνθεσή τους.

Οι λόγοι για τους οποίους το δίλημμα πίεζε με τόση οξύτητα τη συνείδησή τους, ο λόγος για τον οποίον αδυνατούσαν να εγκαταλείψουν τον Βολταίρο, για να παραδοθούν χωρίς τύψεις στις ιδεολογικές κατασκευές ενός Χέρντερ ή ενός Φίχτε, είναι ότι οι νέοι Έλληνες είχαν ανακαλύψει για πρώτη φορά την κλασικιστική παράδοση της Ευρώπης μέσα από την παιδεία των εκεί διαφωτιστών. Και, μέσα στην ιδεολογική ρευστότητα της προρομαντικής περιόδου, είχαν σπεύσει να καταστήσουν τον κλασικισμό ακρογωνιαίο λίθο του εθνικιστικού τους οικοδομήματος. Είχαν σπεύσει να βάλουν την ιδιαίτερα επιθυμητή ιστορική τους σύνδεση με την Αρχαία Ελλάδα στη βάση τής υπό κατασκευή εθνικής τους ταυτότητας. Ο Κλασικισμός βέβαια με κανέναν τρόπο δεν αποτελούσε πρωτότυπη ανακάλυψη των Ευρωπαίων διαφωτιστών του 18ου αιώνα, παρόλο που θα μπορούσε να θεωρηθεί σημαντικό συστατικό στοιχείο της υποδομής κάποιων κύκλων τους. Αποτελούσε κληρονομιά από τους ουμανιστές της Αναγέννησης και κατάλοιπο του ανυποχώρητου ορθολογισμού της εποχής του Ντεκάρτ, που οι πρωτοποριακότεροι κύκλοι της νέας αισθαντικότητας επιθυμούσαν τώρα να μετριάσουν, αν όχι και να εξαλείψουν. Στο κάτω κάτω, ο Διαφωτισμός δεν στάθηκε το μονολιθικό κίνημα που ορισμένοι παρατηρητές διακρίνουν, όταν τον κοιτάζουν από κάποια αξιόλογη απόσταση. Ήταν μια με-

---

[4] Αποκαλυπτικός της σύγκρουσης Εθνικισμού και Διαφωτισμού είναι ακόμη και ο τίτλος της πολύ γνωστής συλλογής μελετών του Isaiah Berlin, *Three Critics of the Enlightenment: Vico*, *Hamann*, *Herder*, Pimlico, 2000 — τώρα και σε ελληνική μετάφραση: Isaiah Berlin, *Τρεις κριτικοί του Διαφωτισμού: Vico*, *Hamann*, *Herder*, μετάφραση Γιώργος Μέρτικας, επιμέλεια Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2002.

ταβατική περίοδος σύγκλισης πολλών και ποικίλων ρευμάτων, μερικά από τα οποία εκπροσωπούσαν τάσεις του παρελθόντος, ενώ κάποια άλλα προοικονομούσαν εξελίξεις του μέλλοντος. Ήταν, για όσους δεν διστάζουν να μιλήσουν σε ορισμένες περιστάσεις με κάποια αναπόφευκτη σχηματικότητα, μια γέφυρα μετάβασης του ευρωπαϊκού πνεύματος, από το σκληροτράχηλο ορθολογισμό του Μπαρόκ, στη συγκινησιοκρατία του Ρομαντισμού. Από τον άκαμπτο φορμαλισμό των Βερσαλλιών, στη χαοτική εφηβική επαναστατικότητα του γερμανικού κινήματος της Θύελλας κι Ορμής. Κάτω από την ευρύχωρή του σκέπη, συστεγάζονταν ανόμοιες κι αλληλοσυγκρουόμενες συχνά τάσεις, που δύσκολα μπορεί κανείς να διαπλέξει σε οργανική ενότητα. Στον τομέα του θεάτρου, για παράδειγμα, συστεγαζόταν η κερδοσκοπική Δακρύβρεχτη Κωμωδία του Πιέρ Νιβέλ ντε λα Σωσέ με τον ασκητικό ρακινισμό ενός Βιττόριο Αλφιέρι, οι τολμηροί όσο και αδέξιοι πειραματισμοί γύρω από το αστικό δράμα ενός Ντενί Ντιντερό κι ενός Γκότχολντ Εφραίμ Λέσσινγκ με την παλιομοδίτικη μυθολογική θεματική των τραγωδιών ενός Βολταίρου. Συστεγάζονταν η πουριτανική απόρριψη του θεάτρου από έναν Ζαν Ζακ Ρουσσώ και η πρωτοποριακή μελέτη της θεατρικότητας στο χώρο της εξωσκηνικής κοινωνικής δοσοληψίας από έναν Πιέρ ντε Μαριβώ. Ο συμβατικός φορμαλισμός της παρισινής Ιταλικής Κωμωδίας και η προδρομική αστική ηθογραφία ενός Κάρλο Γκολντόνι...

Θαμπωμένοι κι ελαφρώς ζαλισμένοι από την ποικιλία και τον πλούτο του θεωρητικού λόγου και της έμπρακτης καλλιτεχνικής προσφοράς στις μητροπόλεις της Ευρωπαϊκής ηπείρου του 18ου αιώνα, οι παρεπίδημοι λόγιοι κι εμπορευόμενοι Γραικοί ξεχώρισαν γρήγορα τα συγκεκριμένα αγαθά που θα μπορούσαν να τους ενδιαφέρουν προσωπικά, τα υλικά που θα μπορούσαν να τους φανούν χρήσιμα στην προώθηση των δικών τους στόχων. Εκείνα που θα μπορούσαν να χαρίσουν στην περιθωριακή τους κοινωνική υπόσταση το περιπόθητο κύρος, που θα μπορούσαν να ανακουφίσουν την τραυματισμένη από το στίγμα της μακροχρόνιας δουλείας φιλοτιμία του Γένους τους. Σε μια εποχή που η ευρωπαϊκή παιδεία και τέχνη ετοιμαζόταν σε γενικές γραμμές να εγκαταλείψει πλέον την παράδοση του Νεοκλασικισμού, οι Ρωμιοί την αγκάλιασαν με πάθος και την κατέστησαν βάση της δικής τους ανανεωτικής πνευματικής εξόρμησης. Σε μιαν εποχή που οι λεγόμενοι Αριστοτελικοί κανόνες της δραματουργίας —οι τρεις ενότητες, ο αυστηρός διαχωρισμός των δραματικών ειδών, ο διδακτισμός, η αληθοφάνεια κι η ευταξία— αμφισβητούνταν έντονα από την πρωτοπορία των διανοητών και καλλιτεχνών του θεάτρου, οι νεοφώτιστοι Ανατολίτες μαθητές τους τις ενστερνίζονταν και τις υπερασπίζονταν με ζήλο, επειδή πίστευαν ότι εκπροσωπούσαν το θεατρικό πολιτισμό των αρχαίων Ελλήνων, του λαού που τους εξασφάλιζε, ως υποτιθέμενους μακρινούς απογόνους και κληρονόμους του, την αυτοδίκαιη ένταξή τους στη μεγάλη παράδοση του ευρωπαϊκού Ανθρωπισμού. Οι πατέρες του ευρωπαϊκού Εθνικισμού υποβάθμι-